

**Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету**

Мещеряков В. Ф. Про походження культу Діви у Херсонесі Таврійському // Вісник Харківського університету. – 1973. – № 94: Історія. – Вип. 7. – Харків: Видавництво ордена Трудового Червоного Прапора державного університету імені О. М. Горького, 1973. – С. 65 – 73.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський; А. О. Баскакова

41. Яценко И. В. Скифия VII—V вв. до н. э. — Тр. ГИМ, вып. 36, 1959, с. 119—121.
42. Смирнов К. Ф. Савроматы. М., 1964, 379 с.
43. Сवेशников И. К.. О символике вещей Михалковских кладов. — А, № 1, 1968, с. 5—23.
44. Жебелев С. А.. Геродот и скифские божества. — Сб. Северное Приуралье. М., 1953, с. 63—71.
45. Граков Б. Н. Скифский Геракл. — КСИИМК, вып. 34, М., 1950, 7—18.
46. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. I, М.—Л., 1958, 655 с.
47. Абаев В. И. Культ «семи богов» у скифов. — Сб. «Древний мир», М., 1962, с. 449—450.
48. Ельницкий Л. А. Из истории древнескифских культов. — СА, № 2, 1960, с. 97—110.
49. Петров В. П. Скифи. Мова і етнос. К., 1968, 148 с.
50. Петров В. П. Імена скіфських божеств у Геродота. — «Археологія», т. 15, К., 1963, с. 19—32.
51. Петров В. П., Макаревич М. Л. Скифская генеалогическая легенда. — СА, № 1, 1963, с. 20—31.

Мещеряков В. Ф.

ПРО ПОХОДЖЕННЯ КУЛЬТУ ДІВИ У ХЕРСОНЕСІ ТАВРІЙСЬКОМУ

Культ богині Діви (Παρθένας) у Херсонесі Таврійському — оригінальне явище для грецьких полісів Північного Причорномор'я.

Вже в IV ст. до н. е. Діву вважали найголовнішим божеством херсонеського пантеону. З самого початку херсонеської монетної чеканки її зображення стає основним типом аверсу срібних і мідних монет [11, 146—147]. Найбільш шанованим божеством херсонеської общини виступає Діва і в громадянській присязі [36, № 401].

Хоч культ Діви розглядається у багатьох дослідженнях, проблема його походження залишається невисвітленою. А тимчасом вона має принципове значення при вивченні питань про відносини греків-колоністів і тубільного населення Криму, про етнічний склад населення міста у V—IV ст. до н. е., про генезис релігії стародавньої Греції.

Автор даної роботи мав на меті з'ясувати співвідношення елементів грецького й місцевого, таврського, в походженні культу херсонеської Діви.

Більшість дослідників вважає, що греки, заснувавши у 422/421 рр. до н. е. Херсонес Таврійський, перейняли, керуючись насамперед політичними мотивами, у своїх сусідів-таврів культ жіночого божества, яке й стали шанувати під ім'ям Діви. Найпоследовнішими прихильниками таврської основи культу є О. В. Орешников [19, 9], М. І. Ростовцев [21, 192—197]. Е. Міннз [39, 543], В. В. Латишев [15, 158—159], С. О. Жебе-

лев [9, 240—241], Г. Д. Белов [4, 32], Н. В. П'ятишева [20, 216], Ю. О. Бабінов [1, 144—147] та ін.

Деякі вчені, наприклад, Г. М. Гірт [34, 112—115], Є. Е. Іванов [13, 18], О. О. Сибірський [22, 88—89], повністю ототожнюють Діву з грецькою Артемідою і не бачать херсонеської специфіки у походженні й дальшій еволюції згаданого культу.

На нашу думку, розглядаючи походження культу Диви у Херсонесі, необхідно виділити такі питання, як ім'я головної богині міста і основний характер та істотні властивості цього божества.

Близько шістдесяті античних авторів VII ст. до н. е. — V ст. н. е. згадують про вшанування таврами суворої богині, в основі культу якої був первісний звичай, пов'язаний з людськими жертвоприношеннями. Переважна більшість свідчень, що до нас дійшли, не оригінальні, бо вони передають (іноді з незначними змінами) грецький міф про Іфігенію — жрицю Таврійської Артеміди, зокрема ту його версію, яка панувала в грецькій та латинській літературах з часів Евріпіда [25, 169—249].

Міф про перенесення Іфігенії до Тавриди і встановлення тут кривавого культу Артеміди вперше зустрічається в епічній розповіді у VII ст. до н. е. (поема троянського циклу «Кіпрії»). Легендарна «країна таврів» у «Кіпріях», як переконливо довів Ф. Ф. Зелінський [10, 1142], знаходилась не в Криму, а на острові Лемносі. Саме там, за давніми легендами, правив цар Тоант [35, XIV, 229—230], якого Евріпід називає царем таврів у Криму. Відгуком культу лемноської Великої Богині (Μεγάλη Θεός), котрій в жертву приносили дівчат, є, безперечно, мотив людських жертвоприношень в «Кіпріях» [28, 171]. Цікаво, що в «Кіпріях» Артеміда дарує Іфігенії безсмертя, тобто робить її богинєю [37, 319], а за Евріпідом, Іфігенія лише жриця Артеміди.

З часом зв'язок міфу з Лемносом поступово слабшає, і легенда про «країну таврів» переноситься греками далі на північ, на окраїну ойкумени, в сувору гірську місцевість Кримського півострова.

Геродот, описуючи звичаї народів, що були сусідами скіфів, говорить: «Таври мають такі звичаї: вони приносять в жертву Диві (Παρθεύος) потерпілих корабельну аварію та всіх елінів, котрих захоплять у відкритому морі; освятивши жертву, б'ють її дубиною по голові; одні говорять, що тіло вони зіштовхують з крутизни (бо храм побудовано на скелі), а голову насаджують на кіл; інші ж, повідомляючи те ж саме відносно голови, стверджують, що тулуб... закопується в землю. Богиню, якій приносяться такі жертви, самі таври називають Іфігенією, дочкою Агамемнона» [37, 41]. Геродот у міфграфічній частині своєї розповіді дотримується ранньої версії міфа: як і в «Кіпріях», Іфігенія набуває у Тавриді божественної природи. Але «країна таврів» локалізується Геродотом не на Лемносі, а в Криму. Ді-

ва (Παρθένας) у Геродота — це не власне ім'я богині таврів, а вказівка на дівочтво Іфігенії. Цікаво, що Іфігенія спочатку була лише синонімом Артеміди, і остання в багатьох місцях Греції мала епітет Іфігенії [40, II, 35, 1]. З тексту випливає, що письменник подробиць культу таврського божества добре не знав і користувався, мабуть, розповідями причорноморських греків. У цьому зв'язку становлять інтерес інші етнографічні дані про таврів, наведені Геродотом: «З ворогами, що потрапляють до них, таври вчиняють таке: кожен відрубує голову ворогові і відносить її до себе додому, а потім, насадивши на довгу жердину, ставить високо над будинком, найчастіше над димарем; вони називають ці голови стражами всього дому... Живуть таври грабунками та війною» [37, 41]. Кидається в очі певна схожість у висвітленні ритуального вбивства і розправи з ворогом: в обох випадках голова жертви насаджується на кіл або жердину. Можливо, Геродот, взявши з своїх джерел дані про таврських «стражів дому», використав ці свідчення і для опису обряду жертвоприношення, щоб надати чисто міфологічній розповіді більшої вірогідності.

Звернімося до інших оригінальних свідчень античних авторів. Нікандр дає своє тлумачення міфа, згідно з яким Артеміда зробила Іфігенію юним і безсмертним божеством, назвавши її Орсилохією [37, 445]. Ніяких подробиць про перебування Іфігенії у таврів Нікандр не дає.

Очевидно, твором Нікандра або тим же джерелом, що й Нікандр, користувався Амміан Марцеллін, який писав, ніби таври заколюють пришельців у жертву Діані, котра називається у них Орсилохою [38, 328]. Ім'я «Орсилохія» не можна вважати власним ім'ям таврської богині, бо воно є одним з найпоширеніших епітетів грецької Артеміди і означає — «та, що допомагає при родах» [8, 1037].

Овідій у своїх «Листах з Понту» повідомляє: «Є у Скіфії місцевість, яку предки називали Таврідою... Плем'я (що живе в Тавріді — В. М.) шанує богиню, родинну Фебу. Ще й нині стоїть храм, який спирається на величезні колони; до нього ведуть сорок східців. Легенда говорить, що там був посланий з неба кумир... Ще й нині стоїть підніжжя без статуї богині; алтар, зроблений із білого каменю, змінив колір і зараз червоний, пофарбований пролитою кров'ю. Священодійства виконує жриця, яка не знала шлюбного факела і яка виділяється серед скіфських жінок знатністю роду. Форма жертвоприношення за статутом предків полягає в тому, щоб пришелець падав під ударами дівочого меча. Там царював Тоант... За його царювання... якась Іфігенія здійснила шлях по прозорому повітрю...». І далі Овідій викладає міф про дочку Агамемнона, Ореста і Пілада [38, 96]. Нам здається, що процитований уривок є своєрідною поетичною преамбулою, за допомогою якої Овідій підводить читачів до сприйняття міфологічного сюжету, причому, сам міф наводиться в ін-

терпретації Евріпіда. На користь цього говорить і згадка про кумир Артеміди, і натяк на викрадення ксоанона богині Орестом та Іфігенією, і мотив принесення в жертву саме захоплених чужоземців, і сама форма жертвоприношення. Опис храму і особливо алтаря явно запозичено із трагедії Евріпіда «Іфігенія у Тавриді» [25, 169].

Таким чином, у всіх стародавніх авторів знаходимо лише той чи інший варіант грецького міфа. Ніяких подробиць відправлення культу кримськими таврами ці автори, може, крім Геродота, не наводять. Не можна погодитися з М. І. Ростовцевим [21, 196], В. В. Латишевим [15, 158—159] і Н. В. П'ятишевою [20, 216], що таври шанували свою богиню під ім'ям Діви. Для такого твердження немає підстав.

Матеріали археологічних розвідок і розкопок у гірському Криму показують, що релігійні уявлення таврів VII—V ст. до н. е., тобто періоду появи у Північному Причорномор'ї греків, зберігали архаїчний характер, сягаючи своїм корінням у первісні форми релігії. Відправлення скотарсько-землеробських культів, жертвоприношення, магичні обряди здійснювались у відлюдних, важкодоступних печерних святилищах [32, 138—150]. Знайдені примітивні дерев'яні фігурки у печері Єні-Сала II і схематичне зображення у печері МАН показують, що у таврів тільки-но почався процес антропоморфізації божеств. У чотирьох святилищах (печери Єні-Сала II, Зміїна, Харанлих-Коба і Лисяча) виявлено людські кістки. Через те, що для культури таврів печерні поховання поки що невідомі, залишки людини можна розглядати як жертвоприношення. Отже, греки дійсно знайшли у таврів первісний звичай людських жертвоприношень. Коли ж врахувати різко негативну реакцію аборигенів гірської Таврики на появу греків, що позначилось на характеристиці, даній таврам багатьма античними письменниками, перенесення міфічного царства Тоанта з Лемносу в Крим стає цілком зрозумілим і закономірним.

На жаль, за сучасного стану джерел про існування у таврів VII—V ст. до н. е. культу якогось жіночого божества можна тільки гадати, бо ніяких характерних ознак цього культу ще не знайдено. Правда, у 1905 р. О. Л. Бертъе-Делагард дослідив лісове святилище поблизу Ялти, пов'язане з божеством жіночого роду. На користь цього свідчать численні теракотові статуетки, знайдені у заглибленні материка. Кращі з них — поганої грецької роботи і являють собою фігуру жінки у довгому гіматії, накинута на голову; руки складені, права рука торкається обличчя. Гірші — дещо нагадують пірамідки, на яких заціпнуті кусочки глини зображують ніс [4, 78]. Ці теракоти — *ex voto*, — очевидно, представляють богиню, яку тут шанували. Але святилище почало функціонувати не раніше I ст. до н. е. Ніяких слідів людських жертвоприношень немає. До речі, сам О. Л. Бер-

, тьє-Делагард вважав святилище таврським, але не пов'язував його з Дівою.

Таким чином, існування у таврів VII—V ст. до н. е. культу якогось жіночого божества археологічними знахідками поки що не підтверджено. Однак свідчення античних авторів, хоч і сумнівні, дозволяють зробити висновок про існування у таврській релігії жіночого божества, культ якого ґрунтувався, мабуть, на первісному звичаї людських жертвоприношень. Певно, ми маємо справу з якимось конкретним проявом широко розповсюдженого на ранній стадії релігійного світорозуміння культу Великого жіночого божества, всеохоплюючого і багатолікого, що втілювало саму природу, божества життя і смерті, землі і води, тваринного і рослинного світу. Ні про яку функціональну диференціацію і добре розвинений культ не може бути й мови. Ототожнення греками цієї богині з Артемідою Таврополою зумовлено, звичайно, належністю останньої у кріто-мікенську епоху до широкого кола іпостасей Великого жіночого божества [18, 64]. Крім цього, саме у культурі Артемідидов довгий час виявлялися залишки звичаю людських жертвоприношень [29, 275—278], з яким зіткнулись елліни в гірському Криму. З Артемідою Таврополою пов'язувались людські жертвоприношення у докримській Тавриці на острові Лемносі.

Серед дослідників панує думка, що греки-колоністи із Гераклеї Понтійської, заснувавши Херсонес Таврійський, запозичили у таврів культ жіночого божества, що став головним державним культом міста. Сам факт подібного запозичення викликає сумнів. На останню чверть V ст. н. е. грецький божественний пантеон сформувався, релігійні системи (в розумінні природи і функцій божеств, їх ієрархії) набули відносної стрункості. Тому мало реальною здається можливість прийняття херсонесцями культу божества, набагато архаїчнішого і примітивнішого, ніж вітчизняні боги.

На думку С. О. Жебелева, прийнявши культ таврського божества, греки цим самим зробили «вправний «дипломатичний» хід, наслідки якого не могли не відбитися на взаємовідносинах таврів з їх грецьким сусідом» [9, 246]. Проте існує цілий ряд даних, що примушують думати про ворожі відносини між мешканцями Херсонесу і таврами [30, 75—86]. Невипадково вже у першій половині IV ст. до н. е. місто мало потужну оборонну лінію, яка постійно укріплювалася і розширювалася [7, 119]. Далеко не безперечною є таврська приналежність скорчених поховань у ранньому некрополі Херсонеса [14, 216—220]. Не слід забувати і пануючу в античній історіографії традицію зображувати таврів диким первісним народом, що жив піратством і грабунками і знищував усіх еллінів, захоплених на суші чи на морі. Діві неодноразово доводилось за допомогою своїх «епіфаній» «виручати» херсонесців, яких сусіди — таври і скіфи —

ставили в скрутне сгановище [36, № 343, 344, 352]. Ще в 1 ст. н. е. Пліній Старший підкреслював чисто еллінський характер Херсонеса [38, 173].

Одним з основних аргументів, на який посилаються прихильники таврської основи культу херсонеської Діви, є свідoctво Страбона [37, 123], що тлумачиться як безперечний доказ існування храму Діви на мису Парфеній. Але В. В. Латишев переконливо довів: ніякого храму Діви поза Херсонесом не було [16, 1—9]. Страбон говорить лише про шанування у Херсонесі Діви (природу цього божества він не визначає, певно, через малу обізнаність) та існування в самому місті святилища з храмом і статуєю¹.

В іконографії образу Діви вплив таврських релігійних уявлень зовсім не позначився. В епоху автономії у монетній типології Херсонесу Діва панує як двійник Артеміди-Агротери. Найближчі аналоги це зображення знаходить у скульптурах пергамської школи [12, 359; 6, 30—32]. В образі Артеміди-мисливщиці постає перед нами Діва на скульптурному фрагменті еллістичного часу [ДХМ, інв. № 3459].

У дорійських містах Греції культ Артеміди був одним з найважливіших культів; добре засвідчено його у Мегарах та Гераклеї [40, 1, 40, 2—4], звідки й мав потрапити до Херсонесу. Але широкого розповсюдження культу Артеміди (у всякому разі, державного) у Херсонесі ми не бачимо. Ця богиня ні разу не фігурує в офіційних документах міста, немає її зображень на монетах, не знайдено жодного присвяченого їй напису, не знайшов відображення образ Артеміди в скульптурі і коропластиці. Правда, в херсонеському календарі були місяці *Εὐχλείος* [36, № 361] і *Λατοίος* [24, 154—158], що мають відношення до шанування Артеміди. Календар Херсонесу було вивезено з Гераклеї Понтійської, календар же останньої брав початок від мегарського [17, 249]. Наявність в календарях Мегар і Гераклеї цих місяців пікреслює велике значення культу Артеміди. Тим більше здивування викликає майже повна відсутність слідів цього культу в Херсонесі.

На чорнолаковому посуді, знайденому в Херсонесі і датованому IV ст. до н. е., зустрічаються графіті, що складаються з букв А Р, нерідко в лігатурі [2, 76]. Як правило, в них бачать присвячення Артеміді [2, 76; 23, 156]. Але А Р не обов'язково означає 'Ар[теміди]. Е. Р. Штерн, наприклад, розшифрував "Ар[ει] — Аресу [31, 178—179]. Культ останнього цілком можливий у Херсонесі, навколо якого постійно знаходились ворожі племена. Можливі й інші трактовки. Тільки на одному денці чорнолакової чашечки IV ст. до н. е. знаходимо графіто А Р Т ДХМ, інв. № 153/36589, яке з більшою чи меншою ймовірністю

¹ Одну з статуарних груп Діви описав О. М. Зограф, датуючи її III—II ст. до н. е. [12, 359—360].

розшифровується 'Арт[εμιδι]. На уламках денця червонолакової мисочки римського часу виявлено: ΠΡΟΔΟΑΡΤΕ [кол. ДЕ, інв. № X.1899.146]. І. І. Толстой читає тут: 'Нродо[τος] 'Арте[μιδι] [26, 61]. Але допустимі варіанти: 1) 'Нроботос 'Артеμωνος, 2) 'Нроботос 'Арτεμίδωρος. Привертають увагу графіті на ранньому чернолаковому посуді: ΑΑ ΛΑ, ΑΠ ΑΛ, ΑΡ ΛΑΤ, ΑΑ, ΛΑ [ДХМ, кол. 36589, № 11, 29, 43, 138; кол. 35767, № 461, 462 та ін.]. Слід, мабуть, погодитися з Е. І. Соломонік [23, 156], котра розшифровує їх як імена Артеміди, Аполлона й Латони, дуже споріднених у грецькій міфології. Наявність цих графіті примушує думати, що у V — першій половині IV ст. до н. е. у Херсонесі ще існував самостійний культ Артеміди (можливо, її вшановували разом з Латоною і Аполлоном), хоч, мабуть, він так і не досяг масштабів загальнодержавного.

Уже наприкінці першої половини IV ст. до н. е. внаслідок синкретизму образ Артеміди остаточно злився з образом Діви: на аверсі серії мідних монет 375—350 рр. до н. е. Діву зображено з атрибутами Артеміди — стрілою й оленем [11, 148].

В пізньоелліністичну епоху внаслідок дальшого синкретизму Діва набуває рис і функцій міської Тихи, що відбилося в іконографії образу Партенос [11, 157; ДХМ, інв. № 4576].

Культ Діви, стародавнього божества плодovitості, творчого начала, нерідко зустрічається в дорійських центрах материкової і острівної Греції, Малої Азії. Його засвідчено, зокрема, для фракійського Неаполя, Спарти, Галікарнасса, на Фері, Леросі, Патмосі та інших місцях. Цей культ найтісніше пов'язаний з культом Артеміди. У Спарті, наприклад, Артеміду-Ортію первісно шанували під ім'ям Діви-Вортеї (Παρθεως-Φορβαία) [27, 145—152]. Взагалі, Παρθεως — один з найпоширеніших епітетів Артеміди.

Можливо, культ божественної Діви був відомий херсонесцям на батьківщині, в Гераклеї, звідки його вивезли до Херсонеса. Зв'язок грецького міфа про Іфігенію і Артеміду Таврополу з місцевістю, де виникло місто (а цей зв'язок вже остаточно встановився на час заснування Херсонеса), сприяв релігійному синкретизму й привів до того, що Діва, тепер уже у вигляді іпостасі Артеміди Таврополи, стала головним божеством херсонеської общини¹.

Отже, наведені дані дозволяють, на наш погляд, вбачати у Діві не еллінізований образ запозиченого у таврів жіночого божества, а місцевому херсонеську іпостась загальногрецької теміди, войовничої покровительки грецьких полісів.

¹ Культ Артеміди Таврополи був особливо широко розповсюджений у дорійських центрах Греції, у Малій Азії та Фракії [33, 452].

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабинов Ю. А. К истории исследования религии Херсонеса Таврического V в. до н. э. — УЗ МОПИ им. Н. К. Крупской, т. 121, М., 1965, с. 141—149.
2. Бабинов Ю. А. Посвятительные граффити из Херсонеса Таврического. — ВДИ, 1970, № 4, с. 73—80.
3. Белов Г. Д. Терракоты из Херсонеса. — В кн. Терракоты Северного Причерноморья. М., 1970, с. 70—77.
4. Белов Г. Д. Херсонес Таврический. Л., 1948, 147 с.
5. Бертъе-Делагард А. Л. Случайная находка древностей близ Ялты. — ЗООИД, т. XXVII, 1907, с. 19—27.
6. Герловичина Ф. И. К вопросу о херсонесской статуе Девы. — СХМ, вып. III, Симферополь, 1963.
7. Гриневич К. Э. Стены Херсонеса Таврического, ч. III, Сб., вып. V, Симферополь, 1959, с. 75—119.
8. Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь. Под. ред. С. И. Соболевского, т. I, М., 1958, 1043 с.
9. Жебелев С. А. Херсонесская присяга. — В кн. С. А. Жебелев. Северное Причерноморье. М.—Л., 1953, с. 217—247.
10. Зелинский Ф. Ф. Ифигения Таврическая. — ИАН, т. XII, № 11. Пгр., 1918, с. 1136—1152.
11. Зограф А. Н. Античные монеты. — МИА, № 16, 1951, 261 с.
12. Зограф А. Н. Статуарные изображения Девы в Херсонесе по данным нумизматики. — ИРАИМК, т. II, Пгр., 1922, с. 337—360.
13. Иванов Е. Э. Херсонес Таврический. Историко-археологический очерк. Симферополь, 1912, 376 с.
14. Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Киев, 1966, 237 с.
15. Латышев В. В. Гражданская присяга херсонесцев. — ПОНТИКА. СПб., 1909, с. 142—167.
16. Латышев В. В. Заметки по древней географии северного побережья Черного моря и Крыма. I. К Страб. VII, 4, 2. — ЖМНП, 1892, № 4, с. 1—9.
17. Латышев В. В. Календарь Мегар и их колоний. — ЖМНП, 1882, № 6, с. 243—254.
18. Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии, М., 1957, 620 с.
19. Орешников А. В. Монеты Херсонеса Таврического, царей Боспора Киммерийского и Полемона II Понтийского. — Нум. сб., т. II, М., 1913, с. 1—48.
20. Пятышева Н. В. Культ греко-тавро-скифского божества в Херсонесе. — ВДИ, 1947, № 3, с. 213—218.
21. Ростовцев М. И. Новая книга о Белом острове и Таврике. — ИАК, вып. 65, Пгр., 1918, с. 177—197.
22. Сибирский А. А. Богиня Артемида и ее значение в нумизматике Боспора Киммерийского и Херсонеса Таврического. — ЗООИД, т. V, 1863, с. 82—108.
23. Соломоник Э. И. О культе Артемиды в Херсонесе. — В кн. Археологические исследования на Украине в 1967 г. Киев, 1968, с. 155—157.
24. Суров Е. В. Новая херсонесская надпись. — ВДИ, 1960, № 3, с. 154—158.
25. Театр Эврипида. Перевод И. Ф. Анненского, т. VI, М., 1921, 549 с.
26. Толстой И. И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М.—Л., 1953, 151 с.
27. Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Эвксинском Понте, Пгр., 1918, 162 с.
28. Толстой И. И. Таврическая богиня. — ЖМНП, 1917, № 5, с. 129—183.
29. Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества. М., 1958, 659 с.

30. Тюменев А. И. Херсонесские этюды. III. Херсонес и местное население: тавры. — ВДИ, 1949, № 4, с. 75—86.

31. Штерн Э. Р. «Graffiti» на античных южно-русских сосудах. — ЗООИД, т. XX, 1897, с. 162—181.

32. Щепинский А. А. Пещерные святилища времени раннего железа в Крыму. — В кн. Труды комплексной карстовой экспедиции АН УССР. Киев, 1963, с. 138—152.

33. Farnell L. R. Cults of the Greek States, v. II, Oxford, 1898, 627 p.

34. Hirst G. M. Ольвийские культы. — ИАК, вып. 27, СПб., 1908, с. 75—144.

35. Homeri Carmina, edd., Dindorf-Hentze I—II, Zips., 1930—1935, 432 с.

36. Latyshev B. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini, v. I, ed. 2, Petropoli, 1916, 594 s.

37. Latyshev B. Scythica et Caucasica. E veteribus scriptoribus Graecis et Latinis collegit et cum versione Rossica ed. B. Latyshev, v. I, СПб., 1893—1900, 946 с.

38. Latyshev B. Scythica et Caucasica. E veteribus scriptoribus Graecis et Latinis collegit et cum versione Rossica ed. B. Latyshev, v. II, СПб., 1904—1906, 456 с.

39. Minns E. Scythians and Greeks. Cambridge, 1913, 720 с.

40. Pausaniae: Graeciae descriptio ed. Spiro I—III, Lips., 1903, 560 с.

Гарчев П. І.

ПРО ЧАС ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У МЕЛІТОПОЛІ ПОВІДОМЛЕННЯ

В «Українському історичному журналі» було опубліковано повідомлення О. С. Шерстюка¹, де переконливо спростовуються невірні твердження про встановлення Радянської влади у Мелітополі наприкінці жовтня — у листопаді 1917 року. Проте О. С. Шерстюк вважає, що влада Рад перемогла у Мелітополі 20 грудня 1917 р., коли на засіданні Мелітопольської Ради було обрано новий більшовицький склад виконавчого комітету і утворено революційний штаб. Архівні ж документи свідчать, що Радянська влада утвердилась тут 21 січня 1918 року. В Кримському обласному державному архіві зберігаються матеріали конференції Рад і ревкомів Таврійської губернії, яка працювала наприкінці січня 1918 року. Делегат Мелітопольської Ради і військово-революційного комітету на цій конференції говорив: «У Мелітополі влади Радянської не було, 21 січня прибули делегати на селянський повітовий з'їзд. З'їзд опинився перед фактом, що влада перейшла в руки Рад робітничих і солдатських депутатів за допомогою севастопольських матросів, які приїхали під команду Мокроусова. Все обійшлося безкровно, не було навіть ні одного пострілу»².

¹ О. С. Шерстюк. До питання про встановлення Радянської влади у Мелітополі. — «УІЖ», 1967, № 12, стор. 95—96.

² Кримський обласний державний архів, ф. р-1612, оп. 1, спр. 1, арк. 39.